

**SCIENTIFIC PAPERS**  
**OF THE UNIVERSITY OF PARDUBICE**  
Series C  
Faculty of Humanities  
6 (2000)

**K FENOMÉNU RUSKÉHO SAMOZVANECTVÍ**

**Bohuslav Šalanda**

Filosofická fakulta Univerzity Karlovy  
Fakulta humanitních studií Univerzity Pardubice

I

Na ruských dějinách je mimo jiné pozoruhodná problematika samozvanectví. Jde nejen o časový úsek ruských dějin, ale také o součást ruské kultury (včetně té politické), konečně pak o určité mentality: kolektivně sdílené představy a názory, určité způsoby myšlení. Samozvanectví rovněž vstupuje do ruských historických a politických tradic. V Rusku existovaly a dosud existují specifické tradice vládnutí, které se vyznačují i tím, že citují z dějin. Vyskytovaly se rovněž různé utopie a působily ideály (viz například Čistov 1967; Puškarev 1982; Sinicyna 1998).

Politická antropologie věnuje pozornost také symbolům státní moci či mocenským symbolům v různých civilizačních a kulturních okruzích. Právě sociální hnutí, vzpoury či rebelie mocenské symboly v podobě vládců potřebovaly. Někteří vůdcové těchto hnutí vystupovali jako konkrétní panovníci. K tomu přistupuje komplex substitucí, kdy se třeba symbolicky zaměňují sídla (viz například koncepce Moskva - třetí Řím) nebo aktéři dějin (samozvanci). Právě o dvojnictví v symbolice ruského baroka výstižně pojednal B. A. Uspenskij (1996a: 124-141).

V Rusku se navíc setkáváme se zvláštním statutem a rolí toho, kdo je na vrcholu mocenské hierarchie. Do utváření tohoto statutu vstupují různé teoretické i folklorní modely a představy (viz např. Čistov 1967). Prosazuje se též silný byzantský vliv. Tato problematika je spjata mimo jiné s dějinami politického myšlení. V Rusku je nadto nutno počítat se sakralizací či deifikací monarchie (více třeba Živov - Uspenskij 1987).

Ve středověku vztah k monarchovi v Rusku nabývá religiózního charakteru. Tento rys ruského religiózního myšlení zaujal také cizince, kteří tuto zemi navštívili. Všichni se shodují na tom, že Rusové považují svého vladaře téměř za boha nebo za vyšší božstvo (Uspenskij - Živov 1987: 48). Kde se toto zbožnění vládců vzalo?

Ruské religiózně-politické myšlení se utvářelo pod bezprostředním byzantským vlivem. Idea paralelismu monarchie a Boha byla převzata zejména z Byzance (viz například Dostálová 1990, 52-53). Sakralizace předpokládá nejen prosté připodobnění monarchie Bohu, nýbrž i osvojení zvláštního charismatu, zvláštních požehnaných darů, díky nimž je následně vnímán jako nadpřirozená bytost. Ostatně

titul božský, vznešený (řecky teios a latinsky divus) měli římsí a byzantští císaři a příslušníci jejich rodu, počínajíc Gaiem Juliem Caesarem.

Označení cara jako *boha* ve staroruských textech nepředpokládá ztotožnění cara s Bohem, jakékoliv reálné společenství mezi nimi. Mluví se pouze o paralelismu cara a Boha, a tento paralelismus pak podtrhuje nekonečný rozdíl mezi carem pozemským a Carem Nebeským. Toto tvrzení se do značné míry zakládá na nemotivovanosti (z hlediska křesťanského kánonu svatosti) kultu svatých mnohých ruských knížat (knjazej).

Kníže byl víceméně automaticky považován za svatého, vystupoval jako nutný prostředník mezi Bohem a člověkem a disponoval v souladu se staroruským religiózně-teologickým názorem zvláštním charismatem. Prameny s touto tendencí se sice vztahují k pozdější době, zhruba ke konci 16. století, avšak mohou zachycovat pozdější, retrospektivní sakralizaci ruských knížat.

Nový element do systému ruských religiózně-politických představ vnáší Florentská unie a pád Byzance. V důsledku toho Rusko zůstává jediným pravoslavným státem a ruské kníže jediným nezávislým vládcem. Přitom je podstatné, že pád Konstantinopole (1453) přibližně odpovídá době závěrečného svržení tatarské nadvlády v Rusku roku 1480. V tehdejší Rusku se tyto události pak spojují dohromady: v době, kdy v Byzanci vítězí islám nad pravoslavím, v Rusku vítězí pravosláví nad islámem. Rusko zaujímá místo Byzance a ruský veliký kníže pak místo byzantského basilea. Tato skutečnost přináší nové možnosti pro religiózní vnímání ruského monarchy.

Koncepce Moskvy - třetího Říma pokládá ruského velkého knížete za pokračovatele byzantského imperátora. Tato koncepce měla eschatologický charakter a v tomto kontextu ruský vladař jako hlava posledního pravoslavného carství získával mesianistickou roli (k tomu zejména Sinicyna 1998).

## II

Fenomén ruského samozvanectví představuje určitou variantu dvojníka. Samozvanec je totiž dublér, dvojník někoho jiného, a to především toho, kdo je v mocenské a duchovní hierarchii nejvýše. Tento dvojník pak vystupuje jako náměstek boží, Ježíše Krista, cara, krále apod. Prosazuje se rovněž určitá zástupnost: претендент může zaskakovat za někoho jiného. Antropolog by mohl hovořit o změně statutu a o rolích. Jinak se musí ještě počítat s paternalismem, konkrétně pak náhradním otcovstvím.

Tuto problematiku výstižně osvětluje Puškinova Kapitánská dcerka. Uvedené dílo nezachycuje jen Pugačovovo povstání, ale také exponuje problém podstrčení falešného otce místo pravého. Tento samozvaný otec je především moudrý, odvážný a okouzlující.

Puškin, který se mimochodem odborně samozvanectvím intenzívně zabýval (Ovčinnikov 1985), zobrazil v Kapitánské dcerce osudy mladého muže ve víru dějin. Děj se vyvíjí takto: V polovině 18. století posílá přísný a horlivý voják svého syna do posádky ztracené ve vzdálené stepi. Ve vánici se setkává s Jemeljanem Pugačovem, který se ještě neprojevil jako rebel. Budoucí vůdce kozácko-rolnického povstání zachraňuje hrdinu; vlastně mu daruje život. Mladíkovi se pak zdá sen. Vidí ve snu matku, která ho přesvědčuje, že tulák, jeho zachránce, je pravý otec. Vlastní otec je údajně nemocen, ulehl na lože a chystá se zemřít.

Mladík přistupuje k otcovu loži a místo svého otce vidí muže s černým plnovousem, který na něj vesele pohlíží. Byl to sice sen, ale od té doby Pugačov i ve skutečnosti plní mladému důstojníkovi roli jeho otce. Ještě jednou mu daruje život, když ho zachraňuje pod šibenicí; také mu pomáhá oženit se. Puškin dále zobrazil popravu samozvaného otce: dvojníka skutečného otce. Mladík je zarmoucen, ačkoliv všechno v jeho životě dopadlo skvěle.

Vzniká otázka, do jaké míry je potřebí počítat s estetickými snahami lidí jako hybnou silou dějin, rovnoprávnou s jinými činiteli utvářejícími dějiny. Existuje estetika synovství, synovy lásky k otci, vědomí, že celý svět je pod jakousi sjednocující ochranou, bez níž nemůže být ve světě estetická úplnost a završenost?

Tak odtržení od otce se objevuje mimo jiné v Shakespearově Hamletovi. Otrávení otce prince dánského není jen politickou vraždou, ale také aktem boje o moc v mytickém Dánsku. Tento akt je rovněž fenoménem duchovních dějin lidstva. Jeho cílem je zpřetrhat svazky otce se synem a dát synovi jiného otce. Shakespeare má Claudia krále, Puškin Pugačova, který se prohlásil ruským carem Petrem III.

Také totalitarismus musel rozbít jednotu otce a syna. Zpravidla byl zlikvidován otec a přitom syn se mu musel vzdálit i citově; zřící se ho. Pak se objevoval druhý otec, zdánlivě pravý, nový: státní, stranický otec, před kterým padaly davy na kolena. Tak Stalin byl stejně politika jako ekonomika a estetika. Jeho portréty se ve velkém množství vznášely nad zemí, shlížel z piedestalů, byl vytesán v nadživotní velikosti. Vznikla naruby obrácená estetika víry. Náboženství uctívají mimo jiné představu ideálního otce. Tato potřeba ideálního otce v lidech stále přetrvává. V dějinách se vždy objeví někdo, kdo této představě odpovídá. Pak se reálný otec stává konkurentem nového mesiáše. Soupeři mohou být odstraněni, ba dokonce fyzicky likvidováni apod.

Je možné si představit Trockého jako otce národů? Patrně ne, ten se na roli otce nehodil. Ani Zinovjev, ani Bucharin neměli cit pro roli, kterou bylo třeba hrát. Chybělo jim i estetické cítění. Zato Stalin odhadl estetiku státního otcovství. Skuteční otcové byli pak likvidováni jeden po druhém. Vůdce ruského a světového proletariátu Lenin také otcem tohoto druhu nebyl (ani ve skutečnosti). Byl však pohřben zvláštním způsobem v mauzoleu. Měl být stále na očích nejen kvůli tomu, aby se mu lidé chodili klanět, ale i proto, aby bylo názorně vidět, že zemřel. Stalin měl patrně obavu z toho, aby po Sibiři neputoval nějaký jiný Lenin. Stalin a jeho okolí jistě dobře vědělo o existenci samozvanectví a o dvojnícké problematice vůbec.

### III

Uvedme několik konkrétních příkladů. Idea samozvanectví nemohla spadnout jen tak z nebe. Musely existovat určité ekonomické, politické, sociálně-psychologické aj. podmínky. Byla to doba, kdy nastal konec dynastie Iva-na Kality, vnuka Alexandra Něvského. Tato dynastie vládla Moskevské říši téměř tři sta let. Zánik dynastie je neštěstím v dějinách monarchického státu. (Známe to i z českých dějin, kdy roku 1526 v bitvě u Moháče zahynul Ludvík Jagellonský.) Když vymře dynastie, nastoupí jiná a řád je obnoven. V Rusku však mělo vymření dynastie neobvykle ničivé následky. Samozvanectví tu bylo průvodním fenoménem do konce 18. století. Málokteré panování se obešlo bez samozvance.

První desetiletí 17. století se zapsalo do mysli současníků jako *období zmatků* (smuta). Do konfliktů se postupně zapojovaly všechny vrstvy tehdejší společnosti. Pokud jde o mocenské elity, nebyla na konci 16. a na začátku 17. století situace v Rusku nijak přehledná. Poslední Rurikovec Fjodor Ivanovič (1584 - 1598) nebyl zcela duševně zdráv a vládu vedl jeho švagr Boris Godunov. Jeho zásluhou byl roku 1589 ruský metropolita povýšen na patriarchu. Ruské panství se tehdy rozšířilo až na Sibiř a Kavkaz.

Boris Godunov se roku 1605 stal ruským carem. Pečoval o blahobyt, obchod a vzdělání. Snažil se do země zavádět západní kulturu. V letech 1601 - 1604 pustošil Rusko mor a hlad. Celková nespokojenost vyšších i nižších sociálních vrstev byla posilována pověstmi o záhadné smrti careviče Dimitrije roku 1591, z níž byl obviňován právě Boris Godunov. Pravděpodobnost obvinění připouštěli takřka všichni historikové, avšak R. G. Skrynnikov (1983) tyto domněnky vyvrací.

Mocenských zmatků ve sledované době využil podvodník a dobrodruh Otrepov, který se za Dimitrije (Lžidimitrij I.) vydával (viz např. Skrynnikov 1987). K moskevskému trůnu mu měla pomoci polská aristokracie a katolické duchovenstvo. Roku 1604 s nevelkým polským oddílem Lžidimitrij I. zahájil své tažení. Po smrti Borise Godunova (1605) za podpory rolnických povstání a zradou bojarů se dostal až do Moskvy. Za těchto rebelií byl prohlášen ruským carem, ale vládl špatně a nedovedl si získat oblibu. Po roce však do víru událostí vstoupil rovněž Vasilij Šujskij (1606 - 1610), vůdce bojarů, kteří Lžidimitrije odstranili. Samozvanécké boje byly obnoveny vystoupením nového Lžidimitrije, tzv. Tušinského vora. Toho využili i Poláci za Zikmunda III. k pokusu o dobytí Ruska. Poražený Šujskij pak zemřel v polském zajetí. Lžidimitrij II. nebyl přijímán tak spontánně jako jeho samozvaný předchůdce; do Moskvy se ani nedostal. Se svým vojskem zůstal v Tušinu, proto ho jeho odpůrci označovali jako *tušinského zloděje*.

V tomto desetiletí probíhala také rozsáhlá selská válka vedená Ivanem Bolotnikovem. Roku 1606 se dílčí povstání rozrostla v selskou válku. K povstalcům se přidala i část drobné šlechty, nespokojená s bojarským carem. O rok později byly hlavní síly rebelů zlomeny a Bolotnikov byl po dobytí Tuly zabit. Také on bojoval ve jménu *dobrého cara* Dimitrije. Pozadí všech těchto změn a zmatků bylo pod silným vlivem sociální nespokojenosti a pokusů šlechty zmocnit se vlády. Bouře skončily s nástupem Romanovců na trůn a vyhnáním Poláků ze země.

#### IV

Idealizace minulosti získala od 17. století v širokých vrstvách ruského rolnictva výrazné religiózní zabarvení. Vznik absolutní monarchie v Rusku totiž souvisel do určité míry s úsilím státu a církevní hierarchie o centralizaci pravoslavné církve a její obřadnosti, liturgie. Současně církevní činitelé (například patriarcha Nikon) učinili pokus o uchopení vedoucích pozic v politickém a ekonomickém systému společnosti. Jako reakce na tuto tendenci vznikl rozkol (staroobřadnictví).

Rozkol prošel složitým a pestrým vývojem; rozpadal se na řadu rozkolnických větví, z nichž se některé vyznačovaly fanatismem a nesmiřitelností k sociálnímu a náboženskému řádu Ruska 17. - 19. století. Staroobřadnické zabarvení měla rovněž kozácko-rolnická povstání Stěny Razina (1670 - 1671) a Jemeljana Pugačova (1771 - 1774), dále určité vrstvy kozáků a některá kolonizační hnutí na ruském Se-

veru a na Sibiři. Zvláště radikální vrstvy rozkolu transformovaly představu o *Antikristovi* v synonymum odmítání veškeré feudální společnosti.

Idealizace minulosti v staroobřadnickém a sektářském prostředí obvykle souvisela s chiliastickým představami: s očekáváním konce světa a *tisícileté říše*, založené božským *vykupitelem*. Přitom akcent byl položen právě na tato mesianistická očekávání (podrobněji viz Čistov 1967).

Rozkol se šířil nebývalou rychlostí do Povolží a zvláště do nejsevernějších oblastí Ruska, po bývalých guberniích Archangelské a Oloněcké. Obyvatelé Novgorodu s okolím tvořili relativně samostatnou oblast. Roku 1666 se do čela rozkolu postavil Solovecký klášter v Bílém moři. Solovecký mnišský bunt se podařilo potlačit až v lednu 1676. Za Solovkami následovala řada jiných rebelií, s nimiž bojovali všichni carové od Alexeje k Petrovi I. Také pugačovský bunt za Kateřiny II. měl výrazné rysy rozkolu.

Současně se Solovkami na jižní hranici povstali donští kozáci pod velením atamana Stěny Razina. Rozkol patřil k hlavním heslům povstání, které probíhalo na širokém území Povolží od Kaspického moře až k Samaře. Razin se rozhodl táhnout i na Moskvu proti *bezbožnému* carovi, který se přátelil s *Antikristem* Nikonem. O dobrodružstvích Razina a jeho popravě roku 1671, jakož i dobytí Soloveckého kláštera se dochovalo množství písní, legend a pověstí.

Dobytím Solovek rozkol nebyl vymýcen, ale naopak se rozhořel zvýšenou měrou. Nepomohlo ani upálení hlavních iniciátorů rozkolu: protopopa Avvakuma, Lazara a diakona Feodora roku 1681 v osadě Pustozersku při ústí řeky Pečory do Severního ledového oceánu. Za dvě tři desetiletí zachvátil rozkol celé Rusko od Baltu až k Tichému oceánu. Před upálením byl Avvakum deportován za Bajkal. Po cestě, kudy kráčel vypovězený protopop, vznikaly rozkolnické osady. Touto zajímavostí ukončíme úvahy o rozkolu; aspoň v náznaku jsme nastínili ideologické pozadí víry ve spravedlivé panovníky, samozvance, uzurpátory trůnu, osvoboditele a jiné pravé i nepravé autority.

## V

Není možno napsat, že ten či jiný car nastoupil na trůn, v klidu vládnul, přivedl zemi k rozkvětu a zemřel ve vysokém věku v úctě rodiny a svých poddaných. Většinou se rozšiřovaly fámy a klepy, že ten či jiný car je vyměněné dítě, že nemá legitimního otce, že mu někdo *pomohl* z tohoto světa.

O ruských dějinách výstižně psal mimo jiné historik Milan Švankmajer (1970). Jeho portrét Kateřiny II. provází mistrná studie epizodní vlády Petra III. a rebelie kozáckého atamana Jemeljana Pugačova. Car Petr III. nastoupil vládu 25. prosince 1761; byl k ní již dlouho předtím určen za života předchozí vládkyně Alžběty Petrovny. Alžběta I. byla jeho teta. Ovšem ruský trůn obsadil na pouhých 186 dnů, do ranních hodin 28. července 1762, kdy se v důsledku státního převratu zmocnila trůnu jeho žena Kateřina II. Osobnost Petra III. nikdy nebyla jednoznačně hodnocena.

Lidový monarchismus v Rusku měl různé podoby (Švankmajer 1970: 85). Tak například lidé v periferních oblastech Ruska líbali jméno Kateřiny II. na tištěných manifestech vyvěšovaných na veřejných prostranstvích. Jindy muži chtěli při návštěvě carevny v Kazani roku 1767 zapálit před ní svíčky a vytvořit živý koberec,

po němž měla vládyně vstoupit do města. Představa o *dobrém carovi* se taktéž transformovala do podoby samozvanců, což bylo pro vládnoucí elity dosti nebezpečné.

Tak Natal Ejdelman (1986: 29) výstižně uvedl: *Proto mrtví carové ožívali jako „samozvanci“ a živé „samozvance“ prohlašovali za své syny, dcery nebo je zabíjeli; sám car, který rolnické Petry III. pokládal za samozvance, nebyl v očích samozvaneců „carem uznaným“.* Všechno se nakonec popletlo tak, že Pugačov, vůdce rolnického a kozáckého povstání, který se také vydával za zachráněného Petra III., byl jednou ve vládních provoláních vyhlášen za lžisamozvance, což znamenalo málem svatokrádežné uznání kozáka za cara ...

Švankmajer (1970) popisuje ve své práci o Kateřině II. příklady samozvanců. Za Petra III. se třeba roku 1765 vydával voják Gavrila Kremněv. Roli cara, kterému se podařilo uprchnout z vězení, převzal o něco později i jakýsi dezertér Černyšev. Během několika let bylo napočítáno minimálně pět samozvanců. Zpravidla jim vypálili na čele znamení S (samozvanec) a poslali je na nucené práce do Něrčinska. Uvádí se také případ *princezny Alžběty II.*, která se objevila roku 1774 v Benátkách. Tvrdila, že je nemanželskou dcerou někdejší carevny Alžběty I. Pozvali ji na ruskou loď a odvezli do Petrohradu, kde krátce nato zemřela ve vězení na *úbytě*. Vláda od roku 1772 začala brát případy samozvanectví velmi vážně, neboť se začalo mluvit o samozvanci, který se objevil mezi jaickými kozáky. (Dále viz Švankmajer 1970: 85-87). Nepíšeme dějiny Ruska; ty už byly ostatně napsány i českými historiky Milanem Švankmajerem, Václavem Veberem, Zdeňkem Sládkem a Vladislavem Moulisem (1995). Pozornost věnujeme pouze určitým periodám ruských dějin, kdy dochází k historickému zvratu, ke změnám, které se týkají i ruské státnosti. O *dobrých carech* Ivanu IV. a Petru I. pojednáme ve zvláštní studii. V tomto případě nejde přímo o samozvance, uzurpátory, uchvatitele trůnu. V následující části tohoto pojednání se problematika ruského samozvanectví promítne i na Balkán.

## VI

Rusko mělo své zájmy rovněž na Balkáně. Zjednodušeně lze říci, že tu běželo i o přístup ke Středomoří. Průliv Bospor a Dardanely byl pro ruské obchodní a válečné lodě příliš těsný a nebezpečný.

Malá horská země Černá Hora dokázala po staletí vzdorovat turecké expanzi. Černohorci byli obávaní válečníci, kteří dokázali udržet svou nezávislost navzdory velké přesile. Tato země byla tureckými a benátskými kordóny zcela odříznuta od evropské politiky. Není známo, že by ji navštívil někdo z evropských panovníků.

Na začátku roku 1766 se tu však znenadání jeden z nich objevil: ruský car Petr III. Delikátnost celé situace především spočívala v tom, že Petr III. byl zavražděn již o čtyři roky dříve. Jak jsme již uvedli, v červenci 1762 byl totiž ruský car osobní gardou, částí šlechty a za spoluúčasti své ženy Kateřiny Alexejevny zbaven vlády a zákeřně zabit. Černohorci *cara* nadšeně přivítali a provolali ho svým vládcem, a tak se na šest let stal (1767 - 1773) strůjcem osudu této země. Jde o nejvýraznější epizodu v dějinách Černé Hory vůbec a rusko - černohorských vztahů zvláště.

Neznámý muž, který se posléze prohlásil za Petra III., se nejprve objevil na černohorském pobřeží podléhajícím Benátkám. Ovládal je místodržitel sídlící v Kotoru. Příchozí uměl léčit pomocí bylin, byl však zcela chudý, a proto se dal najmout jako podruh k zámožnému a vlivnému rolníkovi Vukovi Markovičovi (Myfnikov

1987, 34 - 35). Předtím dlouho putoval po rakouských a tureckých zemích. Uvádělo se také, že určitý čas pobýval u Markovičova příbuzného Jurije Kustidija v nitru Černé Hory. Avšak zvěsti o něm se vyskytovaly až později, roku 1767, předtím nikoho nově přichozí nezajímalo.

Brzy na sebe Štěpán Malý upoutal pozornost svým léčitelským uměním. Začal být populární. Lidé se podívovali jeho chování: na rozdíl od ostatních vesnických léčitelů si nevzal peníze, dokud se jeho pacienti neuzdravili. Přitom s nimi vedl debaty o dobru, o nutnost skončit s rozpory mezi občinami. Také s úspěchem vyléčil svého hospodáře a získal si jeho obdiv a respekt. V srpnu 1767 se začaly po vesnicích šířit zvěsti, že Markovičův podruh není prostým člověkem. Štěpán Malý veřejně ani nepotvrdil, ani nevyvrátil, že je ruský car Petr III., který tajně opustil Rusko a našel klid mezi Černohorci.

Lidé mu říkali Štěpán. Byl to muž prostřední, hubené postavy, nosil dlouhé vlasy. Později získal přízvisko Malý, které však nedostal pro svůj drobný vzrůst, ale zjednal si ho svým chováním, neboť byl *malý mezi malými a dobrý mezi dobrými*.

Na podzim roku 1767 se Štěpán Malý začal šířit o svém carském původu a události dostaly nečekaně rychlý spád. Za pár týdnů oběhla fáma celou zemí a nikdo neměl vážné pochybnosti. Bylo však třeba, aby Černohorci carského poutníka uznali i formálně. V říjnu roku 1767 se proto sešla rada starších - pohlavárů a náčelníků kmenů, která Štěpána prohlásila carem. Pak se v Cetinje sešel celonárodní sněm za účasti sedmi tisíc lidí. Sněm přijal s nadšením nového vládce, kterého nakonec podpořil i tamější metropolita Sávvá. Štěpán byl prohlášen nejen ruským carem, ale i vládcem Černé Hory. Manifest o tomto rozhodnutí mu byl předán 2. listopadu 1767. Do té doby Štěpán Malý pobýval v Maině. Kolem něho se semkli jeho stoupenci, z nichž vytvořil svou suitu a tělesnou gardu. Nejbližší druh a oddaný Marko Tanović byl ustanoven velkým kancléřem, ačkoliv byl negramotný. Do Mainy se z různých míst Černé Hory začali ke Štěpánovi Malému sjíždět nejen Slované, ale také Albánci a Řekové, aby mu vzdali hold a vyjádřili oddanost.

Černohorci, žijící ve svých bratrstvech a kmenech, nebyli spojeni žádným systémem státního zřízení, neboť stát v běžném slova smyslu v Černé Hoře neexistoval. Jedinými vládci tu byli církevní vladykové, kteří k duchovní moci připojovali i moc světskou. Byli sjednocujícím prvkem země, předsedali lidovému sněmu. Černohorci měli konečně ve Štěpánovi Malém svého zákonně nastoleného panovníka.

Vzniká otázka, jak je možné, že počínání samozvance bylo korunováno tak neuvěřitelným úspěchem? V tomto případě se dobrodruhovi podařilo nechat se provolat carem ne ve své vlasti, jako tomu bylo třeba s Pugačovem, ale dokonce ve zcela cizí zemi. Jde o specifický sociálně psychologický jev. Od počátku do konce své vlády byl tento podvodník považován za Petra III., ale zároveň se k němu jeho poddaní obraceli jako ke Štěpánu Malému, jako by tím přiznávali, že se tu v jedné osobě spojily dvě politické osobnosti. Také samozvaný vládce tužto iluzi podporoval. Podepisoval se jako Štěpán, a právě toto jméno - *Z milosti boží Štěpán Malý* - dal vyrýt na svou panovnickou pečeť. Ostatně samo jméno Štěpán nebo Štefan mělo vladařský zvuk: "stefanos" znamená řecky věnec nebo koruna. Právě toto jméno si dávali srbští panovníci z dynastie Štefana Dušana. Tím, že si je podržel, přivlastnil si Štěpán Malý, sám člověk beze jména a původu, svým způsobem i srbskou historickou tradici. V očích svých současníků však zůstal především ruským carem.

Černohorci se postavili za Štěpána i proto, že byli přesvědčeni o tom, že pouze Rusko nebo spojenectví s ním jim může poskytnout ochranu před Turky. Ostatně

víra v záchranu, kterou jim přinese Rusko, se mezi Černohorci začala šířit již na počátku 18. století. Tehdy k nim Petr I. vyslal svého emisara Michaila Miloradoviče, který měl Rusku získat podporu Černohorců pro prutské tažení Petrových vojsk proti Turecku. Naděje v ruskou pomoc udržovala také v průběhu 18. století každoroční subvence z prostředků ruského synodu a státní pokladny. Metropolitě si často pro tyto peníze přijížděli do Petrohradu, kde si také pořizovali liturgické náčiní, knihy, ornáty, mitry a svaté obrázky. Vztahy mezi ruskou a černohorskou církví byly blízké.

Bezejmenný tulák, který uchvátil vládu, začal měnit celé sociální zřízení a vytvářel státní aparát. Předtím v zemi nebyl žádný daňový systém, stálé vojsko, ani hlídky na cestách, nebyli soudci ani úředníci. Štěpán Malý se snažil vymýtit veškeré spory včetně krevní msty. Prováděl centralizační opatření, předložil dokonale zpracovaný systém reform. Učinil též pokus o sčítání obyvatelstva.

Jak se události dále vyvíjely? Černá Hora se upevňovala a sílila před očima Turecka a Benátek. Turci v něm viděli osobnost, která je schopná dovést Černohorce k definitivní nezávislosti. V létě roku 1768 byla proti Černé Hoře vyslána armáda skadarského paši, ale rusko-turecká válka, která vypukla v témže roce, trestné tažení znemožnila. Benátčané se zase Štěpána Malého snažili otrávit jedem, ale bez úspěchu. Postupně se tato balkánská země dostala do průsečíku zájmů tří mocností: Benátek, Turecka a Ruska.

Ruská vláda potřebovala získat vliv na Černou Horu vzhledem k blížící se válce proti Turecku, k níž došlo v letech 1768 - 1774. Rusko si uvědomovalo, že povstání Černohorců by mohlo vázat značnou část tureckých sil. Dále Rusové chtěli odhalit Štěpána Malého jako samozvance. Pro řešení těchto úkolů byl vyslán generál Grigorij Dolgorukij s doprovodem, který na černohorské území dorazil v srpnu 1769. Podařilo se mu obvinít Štěpána Malého ze samozvanectví a uvěznit ho. Avšak za dva měsíce se situace Dolgorukého stala neudržitelnou. Po různých peripetiích se svým doprovodem opustil Cetinje a svým zástupcem překvapivě ustanovil Štěpána Malého, kterého propustil z vězení a věnoval mu dokonce ruský důstojnický patent i s uniformou.

Celá ruská intrika, která byla zosnována ke svržení Štěpána Malého, nakonec ještě více posílila jeho autoritu. Velmi rychle znovu získal ztracenou prestiž. Znovu se objevil na trůně, jako kdyby ho byly vyzvedaly tajemné síly. Tento dobrodruh nepochybně uměl využívat hlubokého přesvědčení Černohorců o zázračné záchraně ruského cara. Ale hlavní příčinou byla patrně podpora duchovenstva. Nejvydatnějšími Štěpánovými pomocníky v Černé Hoře byli mniši. Je obtížné posoudit, jak dalece tehdy církev Štěpána podpořila: zda si ho sama vybrala a poskytla mu i předem připravený program, anebo ho začala podporovat poté, když už se sám snažil získat vládu? K ideji jednotného státu totiž již v průběhu 18. století dospělo duchovenstvo dříve než ostatní složky společnosti. Nositelkou těchto idejí byla především církev.

Neznámý dobrodruh mohl vládnout mnoho let, nebýt toho, že byl v září 1773 patrně na rozkaz skadarského paši zabit dýkou jakéhosi Řeka. Tak skončil první pokus o vybudování moderního černohorského státu.



Těmito dějinnými zkratkami zatím uzavíráme nástin problematiky ruského samozvanectví, který později doplníme dalším materiálem, souvislostmi a odkazy na folklorní podání. Hodí se dodat, že v západní Evropě probíhala rolnická a městská povstání pod prapory kacířství, nikoli ve znamení *lepšího panovníka*. Jinak chování samozvance vykazuje silné rysy karnevalového chování. Je v něm určitá souvislost s hrami na vladaře (krále, císaře a cary) v lidových obřadech a obyčejích. Ty rovněž představují určitou odrůdu samozvanectví. K tomu dále přistupuje fakt, že idea nesmrtnosti, popřípadě neukončené smrti byla pevnou součástí mentality lidových i elitárních vrstev. Pro některé aktéry dějin neboli pro nadprůměrné, konající osobnosti v 17. a 18. století byla charakteristická kontaminace mesianistických rysů a funkcí s rysy a funkcemi atamana razinského typu. Samozvanci, atamani, tj. podle funkce carové-osvoboditelé, měli sklon se považovat za mesiáše.

Uvedme ještě další souvislost: problematikou samozvanectví se zabýval také Puškin, jeden z největších ruských básníků (Ovčinnikov 1985). Ten také inspiroval Gogola k napsání *Mrtvých duší* i *Revizora*. Tak Ejdelman (1986: 42) vhodně napsal: *Samozvanectvím je každý nesoulad mezi slovem a realitou, každá hra s fantómy. Co jsou vlastně Gogolovy „mrtvé duše“? Formálně jsou to živí lidé, kteří sice zemřeli, ale jsou vedeni mezi živými až do další revize, která bude kdoví kdy. Proti své vůli se stávají samozvanci (už jen tím, že i nadále existují v papírech) a jejich majitelé za ně platí státu na daních samozvané částky. Samozvaný Napoleon Čičikov a samozvanec na druhou, kapitán Kopejkin, nejsou ani tak překvapivým, výjimečným zjevem, jak se mnozí domnívají.*

Samozvanectví nelze chápat jen jako čistě ruský fenomén. Avšak v žádné jiné zemi tento fenomén nebyl tak frekventovaný a nesehrával takovou specifickou roli v dějinách etnika a státu jako v Rusku. Nikdo nenapíše dějiny Ruska bez přihlédnutí k tomuto fenoménu, jehož kořeny nejsou dosud uspokojivě vyjasněny. V sociálním plánu se samozvanectví obvykle traktuje jako jedna ze specifických a stabilních forem antifeudálního protestu, v politickém plánu pak představuje boj o moc. Tak B.A. Uspenskij (1996a: 142 - 183) akcentoval rovněž religiózní aspekt samozvanectví. Uvedl, že samozvanectví bylo spjata se specifickým vztahem k carovi: vnímáním carské moci jako moci sakrální (Uspenskij 1996a: 143). Objevení samozvanců pak patrně prozrazuje začínající proces sakralizace panovníka. Je třeba doplnit, že samozvanci nepřijímali jen jména konkrétních carů, ale také vystupovali ve jménu některých svatých (například Ilja - prorok). Z toho také vyplývá, že pretendovali na získání zvláštních pravomocí shora. Jinak K. V. Čistov (1967) spojuje samozvanectví s mesianistickými idejemi o vracejícím se carovi - osvoboditeli.

Předložená studie si nečinila nárok na úplné postižení fenoménu ruského samozvanectví v ruských dějinách. Šlo o základní informaci o tomto složitém a komplexním rysu vládnutí. Toto pojednání je součástí širšího záměru: studia recepce autority a moci v transkulturním pohledu, což je téma politické antropologie.

## Literatura:

- Čistov, K.V. (1967): Russkije narodnyje social'no-utopičeskije legendy XVII-XIX vv. Moskva: Izd. Nauka.
- Čistjakova, J.V. - Solovjov V.M. (1987): Stěpan Razin i jeho soratniki. Moskva: Mysl .
- Dostálová, R. (1990): Byzantská vzdělanost. Praha: Vyšehrad.
- Ejdelman, N.J. (1986): Smrt tyrana. Praha: Lidové nakladatelství.
- Gumilev, L.N. (1998): Ot Rusi do Rossii. Moskva: Svarog i K.
- Myľnikov, A.S. (1987): Legenda o ruskom prince (Rusko-slavjanskije svjazi XVIII v. v mire narodnoj kulťury). Leningrad: Izd. Nauka.
- Ovčinnikov, R.V. (1985): Nad *pugačevskimi*" stranicami Puškina. Moskva: Izd. Nauka.
- Puškarov, L.N. (1982): Obščestvenno-političeskaja mysl Rossii. Vtoraja polovina XVII veka. Moskva: Izd. Nauka.
- Sinicyna, N.V. (1998): Tretij Rim. Istoki i evoljucija ruskoj srednevekovej koncepcii. Moskva: Izd. Indrik.
- Skrynnikov, R.G. (1983): Boris Godunov. Moskva: Izd. Nauka.
- Skrynikov, R.G. (1987): Samozvancy v Rossii v načale XVII veka. Grigorij Otrep-jov. Novosibirsk: Izd. Nauka.
- Sokolova, V.K. (1970): Russkije istoričeskije predanija. Moskva: Izd. Nauka.
- Švankmajer, M. (1970): Kateřina II. Praha: Svoboda.
- Švankmajer, M. - Veber, V. - Sládek, Z. - Moulis, V. (1999): Dějiny Ruska. Praha: Nakl. Lidové noviny.
- Uspenskij, B.A. (1996a): Izbrannyje trudy. Tom I (Semiotika istorii + Semiotika kulťury). Moskva: Izd. Škola "Jazyki ruskoj kulťury".
- Uspenskij, B.A. (1996b): Izbrannyje trudy. Tom II ( Jazyk i kulťura). Moskva: Izd. Škola "Jazyki ruskoj kulťury".
- Živov, V.M. - Uspenskij, B.A. (1987): Car i bog. Semiotičeskije aspekty sakralizacii monarcha v Rossii. In: Jazyki kulťury i problemy perevodimosti. Moskva: Nauka, s. 47-153.

(Předložená studie představuje jeden z výstupů projektu "Historical and Political Consciousness in the Folk Narratives of Eastern and Central European Countries", který získal podporu Sorosovy nadace.)

## Resumé:

This paper is a study of the phenomenon of self-appointed Czars, which is closely related to Russian political and historical traditions. In Russia, unique traditions of government, specific because of their quotable history, as well as different utopias and ideals (as for example about a returning Czar-liberator) have existed. These are, in fact, particular symbols of power that were also present in peasant uprisings of the Cossacks (led by Ivan Bolotnikov, Stenka Razin, Jemeljan Pugatšov and other lesser-known historical figures).

The phenomenon of self-appointed Czars cannot be understood as Russian only; however, it has not been so frequent or has played such an important role in history of other states as it has in Russia. The roots of this phenomenon have not yet been satisfactorily explained. On the social level, the Czar's self-appointment is one of the established forms of antifeudal protest; on the political level, it represents a fight for power. Its religious aspect must also be emphasized, since

self-appointment is related to the specific understanding of the Czar's power as a sacral one. The rise of the self-appointed Czars, then, marks the beginning of the process of the sacralizing the emperor. We must add that the self-appointed Czars did not take on only the names of the earlier Czars but also those of saints. There were several waves of Czar self-appointment in Russian history, as represented by Dimitri (died in 1591) and Peter III.

This phenomenon also constitutes a specific variation of doubles, since the self-appointed Czar stands in for one who is on the highest level of the political and spiritual power. This double then acts as a deputy for God, for Jesus Christ, for the emperor, etc., a role connected to paternalism and step-fatherhood. The behavior of the self-appointed Czar also contains strong elements of carnival behavior and is, thus, related to fictive emperors in folk rituals and customs.

Part of the paper focuses on a self-appointed Czar from Montenegro, the adventurer Stepan Maly, who ruled there successfully between 1767-1773, pretending to be the Russian Czar Petr III (the real Petr III was removed from power and executed in 1762 by order of his wife, Catherine II).

The following is part of a larger research project about the reception of authority and power, from a trans-cultural point of view.